

Kempisty, Andrzej

Wstęp

Światowit 26, 5-12

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ KEMPISTY

OBRZĄDEK POGRZEBOWY W OKRESIE RZYMSKIM NA MAZOWSZU

WSTĘP

Zadaniem niniejszej pracy jest scharakteryzowanie obrządku pogrzebowego w okresie wpływów rzymskich na terenie Mazowsza w oparciu o źródła archeologiczne.

Obrządek pogrzebowy jest w rozumieniu tej pracy wyrazem stosunku świata żywych do świata zmarłych i jest przedstawiony jako charakterystyczny zespół zasad obowiązujących w określonych grupach społecznych w odniesieniu do sposobu traktowania ciała zmarłego człowieka i jego własności oraz jako kompleks wierzeń na temat życia pozagrobowego, przejawiających się w różnych obrzędowych czynnościach.

W opracowaniu niniejszym przyjęto podział okresu rzymskiego, który trwa od przełomu er do około 400 roku n. e., na dwie fazy: starszą i młodszą. Podyktowane to zostało przede wszystkim stanem publikacji opartych niemal wyłącznie o ten podział, a także dość charakterystycznym dla badanego terenu, masowym występowaniem pochówków pozbawionych wyposażenia i dlatego niemożliwych do ściślejszego datowania. W wielu jednak wypadkach datowanie nawet w obrębie dwóch faz nie było możliwe. Pochówki takie wyeliminowano z analizy statystycznej poszczególnych podokresów.

Analizowany teren, nazywany w skrócie Mazowszem, odpowiada obszarowi Niziny Mazowiecko-Podlaskiej. Region ten według S. Lencewicza dzieli się na następujące subregiony: 1) Wysoczyznę Rawską, 2) Kotlinę Warszawską, 3) Wysoczyznę Północno-Mazowiecką (Płocką i Ciechanowską), 4) Równinę Kurpiowską i Międzyrzecze Łomżyńskie, 5) Wysoczyznę Kolneńską, 6) Równinę Augustowską, 7) Równiny Podlaskie (Białostocką, Bielską i Siedlecką) ¹⁾.

Pod względem ukształtowania powierzchni, obszar ten reprezentuje mało urozmaiconą kotlinę, zbudowaną z osadów lodowcowych. Sieć rzecz-

¹⁾ S. Lencewicz, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1955, s. 228—243.

na zbiega się promieniście ku środkowi tego regionu, przez który przepływa Wisła. Największymi wschodnimi dopływami Wisły są: Bug z Narwią, zbierające wodę z całej północnej i wschodniej części tego terenu oraz Świder, Wilga i Wieprz, odwadniające południowo-wschodnią część nizin. Od zachodu zasilają Wisłę dwie duże rzeki: Pilica i Bzura, od północy zaś spływają Drwęca i Skrwa.

Granice tego regionu przebiegają na południu wzdłuż Krzyny i Wieprza, dalej wzdłuż krawędzi wyżyny dyluwialnej, ciągnącej się mniej więcej od ujścia Wieprza aż do Nowego Miasta nad Pilicą, stąd zaś ku północy wzdłuż Mrogi, Bzury i Ochni — do zachodniej krawędzi pradoliny Wisły na zachód od Włocławka, i wzdłuż niej aż do miejsca leżącego naprzeciw ujścia Drwęcy. Dolny bieg Drwęcy stanowi granicę północno-zachodnią regionu. Północna zaś granica biegnie od Drwęcy wzdłuż południowego podnóża Wzgórz Dylewskich, przez miejsce zwrotu górnego biegu Orzyca, na południe od Szczytna i Jeziora Nidzkiego — do Biebrzy, dalej wzdłuż Narwi i Supraśli aż do granicy państwowej z ZSRR i wzdłuż tej granicy do Buga.

Określony tak region geograficzny, zwany Niziną Mazowiecko-Podlaską, zawiera w sobie dwa regiony geograficzno-historyczne: Mazowsze i Podlasie. Z punktu widzenia podziału administracyjnego — teren ten zamyka się w granicach 49 powiatów woj. warszawskiego, południowej części woj. olsztyńskiego, zachodniej i południowej części woj. białostockiego, północnej części woj. lubelskiego, północnej części woj. kieleckiego, wschodniej części woj. łódzkiego oraz południowej i wschodniej części woj. bydgoskiego.

Głównym źródłem archeologicznym służącym do poznania i rekonstrukcji obrządku pogrzebowego panującego w starożytnych społeczeństwach są przede wszystkim groby z pochówkami. Szczególnie zaś bogatym źródłem są cmentarze, na których dokonywano pochówków przez dłuższy czas i dlatego koncentrujące w swoim obrębie dużą ilość grobów.

Porównanie grobów i pochówków, analiza struktury ich typów, a także systematyka i porównanie całych cmentarzy, pozwalają na próbę określenia obrządku pogrzebowego oraz wyjaśnienie tych czynników ideologicznych, społecznych, ekonomicznych a niekiedy i etnicznych, które zeterminowały konkretny obraz obrządku pogrzebowego. W świetle analizy przeprowadzonej na dalszych stronach tej pracy, okaże się, że obrządek pogrzebowy dość wyraźnie podlegał ewolucji i najróżniejszym przemianom nawet w stosunkowo krótkim, analizowanym okresie, a ponadto, że, jak się zdaje, zawsze odzwierciedlał przynajmniej w głównych rysach zarówno stosunki społeczne jak i ekonomiczne panujące w obrębie starożytnego społeczeństwa żyjącego na badanym terenie.

Mówiąc o cmentarzach, grobach i pochówkach jako głównych źródłach archeologicznych do poznania obrządku pogrzebowego, czuję się zobowiązany wyjaśnić, w jakim znaczeniu pojęcia te są stosowane w niniejszym opracowaniu.

Grób — będzie zawsze ogólnym pojęciem oznaczającym jednolitą konstrukcję podziemną i nadziemną, ograniczającą przestrzeń, w której złożono jeden lub większą ilość pochówków. Rozróżniać przy tym będziemy część nadgrobną, widoczną na powierzchni ziemi, tam gdzie się ona zachowała, od części podziemnej, nazywanej ogólnie jamą grobową lub komorą grobową w zależności od jej charakteru.

Pochówek w tym ujęciu oznaczać będzie zawartość grobu, a więc: 1) szczątki zmarłego (spalone lub szkielet), 2) resztki stosu (węgiel drzewny, popiół), 3) wyposażenie zmarłego (naczynia, narzędzia, broń, ozdoby itp.). Pochówek mieści się w zasadzie w podziemnej części grobu. Przedmioty zalegające nad jamą grobową, na powierzchni ziemi i w nasypie ziemnym nie są częścią składową pochówka. W miarę możliwości powinny one być wydzielone i analizowane osobno. Jest to konieczne zarówno ze względu na przejrzystość klasyfikacji jak i z tego względu, że w wielu wypadkach charakter tych znalezisk nie jest zupełnie jasny.

Naturalnie, klasyfikacja powyższa odnosi się do obiektów dobrze zachowanych, o których można z dużym prawdopodobieństwem sądzić, że stan ich jest zbliżony do pierwotnego.

Powyższe definicje powstały niezależnie od bardzo podobnej klasyfikacji zastosowanej przez U. Fischera w jego opracowaniu dotyczącym grobów neolitycznych w Niemczech środkowych²⁾.

Przyjęcie tej podstawy systematyki stwarza dogodnie możliwości sprawdzenia czy i jakie zachodzą współzależności między określonymi typami grobów i pochówków.

Możliwość ta nie została wykorzystana w większym zakresie przez U. Fischera ani przez innych badaczy tych zagadnień, którzy w dawniejszych i zupełnie nowych opracowaniach nie posługiwali się w trakcie analizy taką systematyką, mimo jej niewątpliwiej dogodności³⁾.

²⁾ U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalgebiet*, „Vorgeschichtliche Forschungen”, Berlin 1956, s. 17 i nast.

³⁾ Na przykład: M. Alseikaite-Gimbutiene, *Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit*, Tübingen 1946; Wł. Antoniewicz, „Archeologia Polski”, Warszawa 1928; J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit*, cz. I, „Mannus-Bibliothek”, nr 18, Würzburg-Leipzig 1919; M. Lienu, *Oldenburger Grabungen mit einer Studie über Brandgrubengräber*, „Mannus” t. XI—XII (1920), s. 1—103; J. Kowalczyk, *Obrządek pogrzebowy w młodziej epoce kamienia na ziemiach polskich* (maszynopis); Tenże: *Zagadnienie grobów zbiorowych w neolicie Polski*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXVIII (1962), z. 1 s. 1—12; T. Grzywaczyk, *Sposoby grzebania zmarłych w okresie późnolateńskim i rzymskim na terenie Wielkopolski*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu — Archeologia-Etnografia”, nr 2, Poznań 1961, s. 3—49.

W oparciu o powyższe podstawy systematyki wyodrębniono następujące cechy grobów:

I. Ze względu na obecność lub brak części nadgrobownej:

- a) oznaczone na powierzchni ziemi,
- b) nie oznaczone.

II. Ze względu na stosunek przestrzenny grobów względem siebie:

- a) odosobnione,
- b) zgrupowane na cmentarzyskach.

III. Ze względu na materiał użyty do konstrukcji:

- a) o konstrukcji ziemnej,
- b) o konstrukcji kamiennie-ziemnej.

IV. Ze względu na liczebność pochówków mieszczących się w tych grobach:

- a) pojedyncze,
- b) wielopochówkowe.

Pochówki zaś podzielono na następujące typy:

1. Ze względu na sposób potraktowania ciała zmarłego:

- a) ciałopalne,
- b) szkieletowe.

2. Ze względu na liczebność osobników w jednym pochówku:

- a) jednostkowe,
- b) zbiorowe.

3. Ze względu na płeć zmarłego:

- a) męskie,
- b) kobiece,
- c) dziecięce.

Pewne cechy grobów mogą zostać jeszcze ściślej określone. Groby oznaczone na powierzchni ziemi dzielą się na odmiany: 1) z nasypami, 2) z ogrodzeniami kamiennymi (kręgi, prostokąty, trójkąty itp.), 3) z brukami kamiennymi, 4) oznaczone pojedynczymi kamieniami, 5) inne.

Groby nie oznaczone, jeśli posiadają konstrukcję kamiennie-ziemną, dzielą się na odmiany: 1) z obstawą boczną, 2) z brukami na dnie jamy grobowej, 3) z pojedynczym kamieniem w obrębie jamy grobowej, 4) inne.

Także niektóre cechy pochówków podlegają dalszej klasyfikacji. Pochówki ciałopalne mogą być: a) popielnicowe, b) jamowe. Każda z tych odmian zaś wystąpić może w wariacie: a) ze szczątkami stosu, b) czystym.

Każda z wymienionych cech charakteryzuje grób w jednym tylko aspekcie. Dla pełnej charakterystyki grobu niezbędne jest określenie go przy pomocy zespołu cech. Każdy z grobów posiada bowiem jednocześnie po jednej z dwóch wykluczających się cech wymienionych w punktach

I—IV. Podobnie jest z pochówkami. Teoretycznie byliśmy w stanie wyróżnić 16 typów grobów oraz 30 typów pochówków. Naturalnie ilość kombinacji poszczególnych typów grobów z poszczególnymi typami pochówków — jest nieporównanie większa.

W istocie rzeczy jednak ilość typów grobów i pochówków jest znacznie bardziej ograniczona, gdyż szereg teoretycznych kombinacji wcale nie zachodzi, niektóre zaś w tak małej liczebności, że nie mogą być podstawą analizy statystycznej. Ze szczególną trudnością, na przykład, dają się określić cechy płci, oraz jednostkowy lub zbiorowy charakter pochówku. Cechy te bowiem od niedawna dopiero na większą skalę określane są metodą analizy antropologicznej. Z terenu Mazowsza i Podlasia opublikowano dotychczas wyniki analizy antropologicznej spalonych szczątków kostnych z jednego zaledwie stanowiska ⁴⁾. W pracy niniejszej oprzeć się mogłem o wyniki takiej analizy dotyczącej pochówków z cmentarzyska późnorzymskiego w Korzeniu, pow. Gostynin. Znaczna jednak większość pochówków nie może być określona pod względem płci. Z tego powodu też ograniczyć musiałem do znacznie węższego zakresu charakterystykę typów grobów i pochówków przy statystycznej analizie współzależności pomiędzy wyposażeniem pochówków a typem grobu, w jakim pochówki te były złożone.

Współzależność tę określiłem przy pomocy nie stosowanej dotychczas w archeologii metody najmniejszych różnic J. C z e k a n o w s k i e g o ⁵⁾. Uzyskane wyniki zdają się wskazywać na jej przydatność do badania korelacji zachodzących między zjawiskami archeologicznymi, zwłaszcza do badania związków jakościowych między zjawiskami sepulkralnymi.

Liczebność pochówków uwzględnionych w statystycznej analizie została też znacznie obniżona z powodu wyeliminowania znacznej ilości niepewnie określonych pod względem chronologicznym. Szczególnie dotyczyło to dużej ilości grobów z pochówkami jamowymi, pozbawionymi zupełnie wyposażenia lub zawierającymi tylko mało charakterystyczne, przepalone skorupy, jeśli odkryto je na cmentarzach użytkowanych w obydwu fazach okresu rzymskiego lub w okresie późnolateńskim i rzymskim. Dlatego też wskaźniki obecności różnych rodzajów przedmiotów w pochówkach jamowych są na ogół zawyżone, ale dzięki przyjęciu opisanej wyżej zasady można mieć stosunkowo dużą pewność, że kształtowanie się tych wskaźników w czasie określone zostało z dużą dokładnością.

⁴⁾ T. Dzierżykraj-Rogalski, *Szcątki kostne z grobów ciałopalnych z okresu rzymskiego we wsi Zawyki, powiat Łapy*, „Rocznik Bałłostocki”, t. II (1961) s. 417—421; analiza dotyczy zaledwie 4 pochówków, z których jeden tylko dostarczył podstaw do stanowczego wypowiedzenia się antropologa co do płci i wieku zmarłego. Por. str. 420 cyt. pracy.

⁵⁾ Opis tej metody podają na stronie 106—107.

Poza tym wyeliminowano z analizy statystycznej wszystkie znaleziska, o których nie posiadano pewności, czy reprezentują kompletne zespoły. Wreszcie, nie objęto statystyczną analizą pojedynczych grobów odznaczających się wybitnym bogactwem wyposażenia, jeśli pochodziły one z nie przebadanych w całości cmentarzysk (np. grób książeący ze Zgliczyna-Pobodzega, grób z Grodziska Mazowieckiego — ul. Chrzanowska), ponieważ zakładano, że nie reprezentując przeciętności zniekształcałyby te zespoły statystyczny obraz wyposażenia pochówków.

W rozdziale I podano zestawienie i krótki opis stanowisk i znalezisk o charakterze sepulkralnym z terenu objętego badaniami, według podziału na powiaty.

Jak wynika z tego zestawienia — teren pokryty jest stanowiskami bardzo nierównomiernie i należy do zdecydowanie słabo przebadanych. Spośród blisko 200 wymienionych w zestawieniu stanowisk znaczna większość zarejestrowana została w oparciu o odkrycia powierzchniowe oraz przypadkowe odkrycia pojedynczych, przeważnie już uszkodzonych grobów.

W całości zostały przebadane metodami archeologicznymi tylko cmentarzyska w Korzeniu, pow. Gostynin, w Brulinie-Koskach, pow. Ostrów Mazowiecka, w Hryniewiczach, pow. Bielsk Podlaski, oraz w dużej mierze w Drohiczynie-Kozarówce, pow. Siemiatycze. Spora natomiast ilość cmentarzy została przebadana ratowniczo, w nieokreślonej dokładniej części, dostarczając po kilkadziesiąt grobów (Np. Niecieplin i Osieck, pow. Garwolin, Tuchlin, pow. Wyszków, Grodzisk Mazowiecki, Kawęczyn i inne). Materiały z tych cmentarzysk stanowią główną podstawę do podjętych tu badań. Uwzględniono jednak i niektóre odkrycia przypadkowe i powierzchniowe, o ile ich wymowa źródłowa na to zezwalała.

Brak także do tej pory monograficznego opracowania zagadnień związanych z obrządkiem pogrzebowym panującym w okresie rzymskim, jak zresztą w ogóle monografii osadnictwa tego okresu na Mazowszu. Region ten charakteryzowany był tylko wrywkowo przy okazji bądź to publikacji niektórych cmentarzysk z tego terenu, bądź też w ramach ujęć ogólnych dotyczących terenu całej Polski⁶⁾. Niektóre zagadnienia, związane między innymi z obrządkiem pogrzebowym na tym terenie w okresie rzymskim były jednak poruszane bardziej szczegółowo, zwłaszcza pochówki szkieletowe i ślady wędrówek gocko-gepidzkich przez te ziemie⁷⁾.

⁶⁾ Por.: W. Antoniewicz, „Archeologia Polski”, Warszawa 1928; J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, w: „Prehistoria Ziemi Polskich”, Kraków 1939—1948.

⁷⁾ W. Antoniewicz, *Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim*, „Przegląd Zachodni”, t. VII (1951), z. 5/6, s. 26—59; J. Kostrzewski, *Ślady archeologiczne pobytu drużyn germańskich w Polsce w pierwszej połowie I tysiąclecia naszej ery*, tamże, s. 100—112.

Braki te spowodowane były w dużej mierze nadzwyczaj słabym stanem bazy źródłowej do badań nad pradziejami Mazowsza, a w tym i nad okresem rzymskim. Ostatnio jednak, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, baza źródłowa dla badań nad cmentarzyskami okresu rzymskiego bardzo znacznie się zwiększyła. Przede wszystkim zaakcentować należy całkowite przebadanie dwóch cmentarzy, co po raz pierwszy na tym terenie daje podstawę do przeprowadzenia analizy planigraficznej. Ponadto przeprowadzono badania ratownicze na szeregu stanowisk. Wyniki tych badań nie zostały jeszcze przeważnie opublikowane, jednak pewna część tych niepublikowanych materiałów mogła być w niniejszym opracowaniu wykorzystana (Rostki, pow. Ostrołęka, Tuchlin, pow. Wyszaków, Drozdowo, pow. Płońsk, Korzeń, pow. Gostynin, Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka) w szerszym lub węższym zakresie. Wydrukowane zostały opracowania dawniejszych badań (Niecieplin i Osieck, pow. Garwolin, Grodzisk Mazowiecki, Warszawa-Kawęczyn), a także, mimo że nie opracowane jeszcze w pełni, mogły być częściowo przynajmniej wykorzystane wyniki badań prowadzonych przez Katedrę Archeologii Pierwotnej i Wczesnośredniowiecznej U. W. (Goździk, Leszczyny Nowe, pow. Garwolin, Lemany, pow. Pułtusk).

Ten rozrost bazy źródłowej umożliwia już podjęcie próby zapełnienia wzmiankowanej wyżej luki w monograficznych opracowaniach pradziejów Mazowsza.

Źródła sepulkralne zawierają, poza podstawą do wnioskowania na temat obrządku pogrzebowego, także treści z innych dziedzin. Zabytki stanowiące wyposażenie poszczególnych grobów mają wielkiej wagi wymowę przy badaniach nad społeczno-ekonomiczną stroną życia starożytniej ludności, są podstawą do badań nad chronologią, a także pozwalają wnioskować na temat powiązań kulturowych i etnicznych. Te strony badanych źródeł zostały wykorzystane o tyle, o ile pomagały do poznania i zrozumienia zagadnień z zakresu konkretnych zjawisk w dziedzinie obrządku pogrzebowego. Także antropologiczna i demograficzna treść zawarta w omawianym rodzaju źródeł, wyzyskana została do tego samego celu. Na przykład wyniki analizy antropologicznej i odontologicznej spalonych szczątków kostnych pozwoliły na pewne wzbogacenie wiedzy o konkretnych formach obrządku przejawiających się w zbiorowym charakterze pochówków.

Wyniki analizy antropologicznej szkieletów z Brulina-Kosek dały podstawę do przedstawienia zjawiska pochówku szkieletowego w okresie rzymskim — w nowym oświetleniu. Analiza spalonych szczątków kostnych i stwierdzenie nader częstego dokonywania pochówków zbiorowych ma oczywisty wpływ na wnioskowanie o zjawiskach demograficznych, które dotychczas ujmowane były w oparciu o założenie zasadniczo jed-

nostkowego charakteru pochówków. Wzięto także pod uwagę różnice jakościowe zachodzące między różnymi przedmiotami wchodzącymi w skład wyposażenia pochówków, jednakże tylko w zakresie niezbędnym do poznania obrządku pogrzebowego, bez wykraczającej poza ramy zakresłonego tematu, analizy ich znaczenia w dziedzinie starożytnego handlu, organizacji produkcji itp.

Przy interpretacji poszczególnych zjawisk z dziedziny obrządku pogrzebowego, a zwłaszcza ich treści ideologicznej, posługiwano się zarówno analogiami archeologicznymi z innych terenów, jak również analogiami zarejestrowanymi przez etnografię. Brano jednak zawsze pod uwagę różnice, jakie zachodzić mogły między ogólnym stanem rozwoju badanego społeczeństwa starożytnego a poziomem społeczeństwa, w którego obrębie doszukano się zjawisk podobnych.

Pracę niniejszą wykonałem w okresie czterech lat, korzystając od października 1958 r. do 31 lipca 1962 r. ze stypendium aspiranckiego przyznanego mi przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Pragnę wyrazić Instytutowi HKM PAN gorące podziękowanie za stworzenie mi korzystnych warunków umożliwiających wykonanie niniejszej pracy, która w obszerniejszym wymiarze, wraz z monograficznie opracowanymi wynikami badań cmentarzysk w Korzeniu i Brulinie-Koskach, przyjęta została przez Radę Naukową Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN jako praca doktorska.

Wdzięczność i serdeczne podziękowanie składam prof. dr W. Antoniewiczowi za prawdziwie troskliwą opiekę oraz nadzwyczajną życzliwość, jaką okazywał mi w czasie kierowania moją pracą.

Wiele zawdzięczam również prof. dr Z. Rajewskiemu, dyrektorowi Państwowego Muzeum Archeologicznego, który udzielił mi życzliwie zezwolenia na zorganizowanie warsztatu pracy w lokalu PMA oraz od którego doznałem wielu ułatwień w korzystaniu z magazynów, biblioteki oraz laboratoriów muzealnych.

Niech mi też będzie wolno na tym miejscu złożyć podziękowania tym archeologom ośrodka warszawskiego, którzy chcieli przedyskutować ze mną szereg zagadnień metodologicznych i metodycznych, a w pierwszym rzędzie zawsze życzliwemu dr J. Kowalczykowi, mgr J. Okuliczowi, dr J. Miśkiewiczowi oraz antropologowi dr A. Wiercińskiemu i wszystkim Kolegom z seminarium prowadzonego przez prof. dr W. Antoniewicza.

Osobne podziękowania należą się mgr B. Jankowskiej, mgr A. Niewęglowskiemu i mgr J. Pyrgale za pozwolenie wykorzystania w pewnej mierze materiałów, nad którymi obecnie pracują.

Dziękuję także tym wszystkim osobom, które wydatnie mi pomogły przy opracowaniu graficznej strony tej pracy.